

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-12>
УДК 930.2:050:378.4(477.54-25)“1941/1945”(093)

Сергій Посохов

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: sposokhov@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ АРХЕОГРАФІЧНОГО ПРОЄКТУ «ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1941–1945 РОКІВ) У СПОГАДАХ ЙОГО ВИКЛАДАЧІВ ТА ВИХОВАНЦІВ»

У тексті йдеться про реалізацію археографічного проєкту, що покликаний зібрати й зберегти спогади про Харківський університет його викладачів, співробітників та студентів. Зокрема, автор характеризує четвертий том серії, який присвячено періоду Другої світової війни, а саме 1941–1945 рр. У книжці, яка вийшла друком 2023 р., представлено різноманітні види еґо-документів: тут опубліковано не тільки спогади, а й щоденники, листи, стенограми, сторінки автобіографій. Зміст текстів досить різний, що зумовлено відмінними долями авторів (деякі з них опинилися в еміґрації). Зведені до купи, такі матеріали створюють можливість для зіставлення викладених фактів, більш повного та всебічного розуміння історії університету

Як цитувати: Посохов, С. Про реалізацію археографічного проєкту «Харківський університет (1941–1945 років) у спогадах його викладачів та вихованців». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 247-256. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-12>

How to cite: Posokhov, S. On the Archaeographic Project “Kharkiv University in the Memories of Its Faculty and Students, 1941–1945.” *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 247-256. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-12> (In Ukrainian)

© Посохов С., 2024

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

зазначеного часу, унаочнюють механізми конструювання та функціонування історичної пам'яті.

Ключові слова: Друга світова війна, Харківський університет, спогади, археографічний проєкт, історична пам'ять.

Історія Харківського університету — одного з найстаріших на теренах Східної Європи — знайшла відображення в численних публікаціях. У бібліографічному покажчику (Shvalb et al. 2007), який був підготовлений завдяки зусиллям співробітників Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з нагоди 200-річчя університету та вийшов друком 2007 р., нараховується 8 393 бібліографічні записи. Тут представлені як опубліковані офіційні документи, статистичні матеріали, публіцистичні та мемуарні твори, так і узагальнювальні праці з історії університету та факультетів, біографії науковців, а також спеціальні дослідження окремих аспектів університетського життя. І все ж, попри цей величезний масив опублікованих джерел та літератури, є ще чимало сюжетів, які потребують уваги істориків.

Історія університету в період Другої світової війни також залишається актуальним полем для досліджень. Ще наприкінці 1980-х рр. історики університету Б. П. Зайцев, Ю. Й. Журавський, Б. К. Мигаль видали книгу про Харківський університет у цей час (Zajtsev, Zhuravs'kuj, Myhal' 1989). У подальшому автори не припинили своєї роботи, продовжуючи збирати та аналізувати джерела з історії закладу цього періоду, тим більше, що в розпорядженні вчених з'явилися раніше недоступні документи. Зокрема, вони зосередили свою увагу на періоді німецької окупації (Zajtsev, Myhal' 1999–2000, 54–62). У 2010 р. вийшло друком друге видання (доповнене й перероблене) (Zajtsev, Zhuravs'kuj, Myhal' 2010). Утім, вже на початку 2000-х рр. стало зрозуміло, що на базі офіційних документів ми не зможемо осягнути всю трагічність та героїчність цього часу, тому слід більше уваги приділити его-документам: спогадам, щоденникам, листуванню. Тоді ж окремі архівні справи такого роду почали вводити до наукового

обігу. Зокрема, в поле зору потрапили стенографічні записи жовтня 1943 р., які являють собою варіант допиту тих осіб, які залишилися в окупованому місті (Zajtsev, Posokhov 2001, 48–59). Крім того, під час підготовки праці про харківських студбатівців (Zajtsev, Myhal', Posokhov 1999; Zajtsev, Myhal', Posokhov 2005) автори намагалися не лише використати інформацію з наявних джерел та літератури, а й поспілкуватися з учасниками та свідками тих подій. Так трохи пізніше виникла ідея зібрати спогади учасників війни, які ще працювали в університеті (Pugach 2006), тоді ж дослідники взяли участь у підготовці до видання свідчень колишніх в'язнів концтаборів (Al'perin et al. 2005; Al'perin 2008), а через декілька років опублікували збірник его-документів про війну (D'jakova, Kudelko, Posokhov 2012).

Взагалі, слід зазначити, що культурний поворот в історичних дослідженнях сприяв тому, що історики університету почали все більше цікавитися мемуаристикою. Першою такою працею стала кандидатська дисертація В. Ю. Іващенко на тему «Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX — початку XX століття», яка була захищена 2004 р. Тоді ж виникла ідея зібрати спогади про університет XIX — початку XX ст. та опублікувати окремою книгою. І вже протягом 2008–2010 рр. було видано два томи збірки «Харківський університет XIX — початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців» (Zajtsev et al. 2008–2010).

Продовженням цієї роботи стала книга, до якої увійшли спогади викладачів та студентів Харківського університету періоду так званої «реорганізації» 1920–1930-х рр. (Ivaschenko et al. 2016). Її видання відбулося завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій Альбертського університету (КІУС). Грантоотримувачем та редактором цієї збірки спогадів стала В. Ю. Іващенко. У виданні було представлено чотири групи текстів, умовно позначених такими термінами: «офіційні радянські», «неопубліковані радянські», «діаспорні» та «пострадянські». Відзначасмо, що вперше в єдності були представлені різні візії історії університету очима сучасників тих подій. Тоді ж розпочалася робота з уведення до наукового обігу неопублікованих спогадів про зазначений період. Більшість таких джерел була виявлена у фондах

Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, утім, важливо зазначити, що серед них було також інтерв'ю з Г. Т. Солонською, яка навчалася в Харківському університеті протягом 1934/1935 навч. р. (Interv'iu z H. T. Solons'koiu). Спогади, що були тут представлені, опубліковано мовою оригіналу та розташовано у хронологічній послідовності. Кілька подано повністю, більшість — фрагментарно. У текстах збережено тогочасну орфографію та стилістичні особливості й виправлено лише помилки, що не мали смислового значення. Також було збережено авторські примітки та примітки попередніх публікаторів. Під час підготовки текстів до видання укладачі багато уваги приділили коментуванню та складанню іменного покажчика, у якому містяться відомості про осіб, що фігурували у спогадах.

Описаний підхід було також покладено в основу четвертого тому спогадів про Харківський університет 1941–1945 рр. (Vovk et al. 2023). Втім, структура книги дещо інша й віддзеркалює видові особливості цих історичних джерел, оскільки тут опубліковано не тільки спогади, а й щоденники, листи, стенограми, сторінки автобіографій. Форма текстів зумовила їхні змістовні особливості. У спогадах більше оцінок та міркувань, ніж у щоденниках, але в останніх повідомляється більше подробиць, часто вони містять безпосередні реакції на описувані події. Стенограми, що, як уже зазначено, фактично являють собою варіант допитів, засвідчують різні форми самовиправдовування, а ті тексти, що їх спеціально готували для ювілейних збірників, мали продемонструвати героїзм та незламність авторів — учасників війни з нацизмом. Утім, навіть належність текстів до одного розділу ще не означає їхньої подібності, бо, наприклад, спогади І. І. Караченцевої представлені у вигляді листів. По суті, це та літературно-художня форма, яку обрала авторка, щоб наблизити описуваний час до читача та зробити текст більш емоційно забарвленим. Крім того, імена та прізвища згаданих у цьому творі людей було змінено. Тож почасти ці спогади наближаються до історико-літературного нарису. Своєю чергою, «Стенограма наради, яка присвячена спогадам про діяльність Харківського університету під час радянсько-німецької війни», що була записана 18 червня 1953 р. в межах підготовки святкування

150-річчя навчального закладу, на відміну від інших стенограм, мала за мету передусім зібрати матеріали з історії університету, тож ведучі й учасники наради прагнули передусім зафіксувати ключові події та визначити головних дійових осіб нещодавнього університетського минулого.

Авторами текстів стали більше ніж тридцять осіб, які в період війни були викладачами або студентами Харківського державного університету. Частина текстів написана безпосередньо в часи війни або невдовзі після неї, але більшість — через кілька десятків років. Наприклад, записи у своєму блокноті директор Астрономічної обсерваторії В. О. Михайлов, очевидно, зробив у 1943 р., тобто одразу після визволення міста, а проф. Б. А. Шрамко лише у 1980-ті рр., випускниця університету доц. Г. Ф. Ленчик — у 1990 р. тощо. Імовірно, деякі тексти були написані на прохання співробітників газети «Харківський університет» чи Музею історії університету, родичів або колег.

На окрему увагу заслуговують спогади, авторами яких стали особи, які свідомо залишилися в окупованому нацистами місті, де прагнули налагодити громадське й наукове життя, а після війни опинилися в еміграції (Ю. Бойко, В. Дубровський, О. Соловей, Ю. Шевельов). Вони дозволяють подивитися на війну з дещо іншого боку, віднайти інформацію про події, які замовчували чи спеціально викривляли в радянський час. Утім, і ці автори пишуть, що Харківський університет у період окупації формально існував, але фактично не функціонував. В. В. Дубровський згадував: «... німці категорично заборонили відновлювати лекції в університеті ...» (Vovk et al. 2023, 33).

Тож зміст текстів значною мірою зумовлений різними долями авторів: деякі з них після війни продовжили жити та працювати в СРСР, інші опинилися в еміграції. Так само на зміст спогадів вплинули характерні риси особистості. Хтось у подробицях викладав історію свого життя, щоби виправдати власну діяльність (чи бездіяльність), акцентувати увагу на своїх «героїчних вчинках», а хтось був надто лаконічним, щоби «не сказати зайвого». Звісно, не лише радянська цензура, а й самоцензура зумовила як певні оцінки, так і наявність «зон замовчування».

Кілька текстів вводяться до наукового обігу вперше, зокрема спогади Г. Ф. Ленчик, В. О. Михайлова, В. М. Петрова, Б. А. Шрамка, «Стенограма наради...», комплекс автобіографій з особових справ викладачів університету, листи. Утім, переважну більшість матеріалів раніше вже було опубліковано, деякі з них навіть перевидавали, але, зведені до купи, вони створюють можливість для зіставлення викладених фактів, а також сприяють формуванню того, що відомий німецький історик і культуролог Йорн Рюзен назвав «інтерсуб'єктивністю», тобто коли ми за думками та оцінками, висловленими окремими людьми, починаємо бачити загальне тло доби, або основне річище історичного процесу.

Спогади, які публікуються, часто подано в скороченні (скорочення позначено квадратними дужками). Укладачі намагалися відібрати та представити читачеві ті сторінки, де мемуаристи концентрували увагу саме на університеті й тих подіях, які розгорталися навколо нього, навести ті свідчення, які характеризують життя студентів та викладачів у цей складний час. Тож не дивно, що контент-аналіз змісту представлених текстів засвідчив: найбільш поширеними словами стали «німці», «університет», «Харків», «Кзил-Орда», «війна», «професор», «голод», «евакуація», «студенти» та інші.

Під час підготовки видання до друку укладачі чимало уваги приділили створенню коментарів та укладанню іменного покажчика, у якому містяться відомості про згаданих осіб (на жаль, про деяких осіб інформацію знайти не вдалося, оскільки університетський архів втрачено під час війни).

Збирання та опрацювання спогадів, підготовку коментарів і складання покажчика прізвищ здійснювали О. І. Вовк, В. Ю. Іващенко, О. І. Красько, С. М. Куделко, С. І. Посохов, Л. Ю. Посохова, Є. С. Рачков, О. М. Янкул. Видання цієї книги, так само як і попереднього тому спогадів, стало можливим завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій Альбертського університету (грантоотримувач — С. І. Посохов).

Важливо зазначити, що й після виходу друком цього видання робота над археографічним опрацюванням текстів про війну має

продовжуватися. Зокрема, на своє оброблення чекає наявний комплекс документів про евакуацію і повернення університету. Вважаємо, що публікація різноманітних джерел про зазначений період стане не лише інформаційною базою для дослідження різних сторінок історії університету, а й забезпечить від маніпуляцій історичною пам'яттю про ці та інші події.

У підсумку хочу щиро подякувати всім, хто брав безпосередню участь у підготовці та виданні четвертого тому спогадів про університет, хто в часи вже іншої війни знайшов сили та мужність продовжити робити свою справу.

Список джерел та літератури / References

Al'perin, Je. G. *Buhenal'dskij bloknot*. S. I. Posohov (otv. red.). Har'kov, 2008. (In Russian)

Альперин, Э. Г. *Бухенвальдский блокнот*. С. И. Посохов (отв. ред.). Харьков, 2008.

Al'perin, Je. G., Zhuravlev, D. V., Ivashhenko, V. Ju., Kudelko, S. M. i dr. (red.). *My pobedili smert'. Vospominanija har'kovčan — byvshih uznikov fashistskih konclagerej*. L'vov, 2005. (In Russian)

Альперин, Э. Г., Журавлев, Д. В., Иващенко, В. Ю., Куделко, С. М. и др. (ред.). *Мы победили смерть. Воспоминания харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей*. Львов, 2005.

D'jakova, E. V., Kudelko, S. M., Posohov, S. I. (sost.). *Gorod i vojna: Har'kov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Sbornik dokumentov*. Sankt-Peterburg, 2012. (In Russian)

Дьякова, Е. В., Куделко, С. М., Посохов, С. И. (сост.). *Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов*. Санкт-Петербург, 2012.

Interv'iu z H. T. Solons'koiu vid 15.03.2013, m. Kharkiv. Interv'iuier: Kras'ko O. I. Muzej istorii Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina, m. Kharkiv, f. 8, op. 3, p. 26. (In Ukrainian)

Інтерв'ю з Г. Т. Солонською від 15.03.2013, м. Харків. Інтерв'юєр: Красько О. І. Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків, ф. 8, оп. 3, п. 26.

Ivaschenko, V. Yu., Kysel'ova, Yu. A., Kras'ko, O. I., Kudelko, S. M., Posokhov, S. I., Posokhova, L. Yu., Rachkov, Ye. S. (ukl.), Ivaschenko, V. Yu. (nauk. red.). *Kharkivs'kyj universytet (1917–1941 rr.) u spohadakh joho vykladachiv ta vykhovantsiv*. Kharkiv, 2016. (In Ukrainian)

Іващенко, В. Ю., Кисельова, Ю. А., Красько, О. І., Куделко, С. М., Посохов, С. І., Посохова, Л. Ю., Рачков, С. С. (укл.), Іващенко, В. Ю. (наук. ред.). *Харківський університет (1917–1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців*. Харків, 2016.

Pugach, E. P. (red.). *Nam nelegko dalas' Pobeda: vospominanija prepodavatelej i sotrudnikov Har'kovskogo universiteta — uchastnikov Velikoj Otechestvennoj vojny*. Har'kov, 2006. (In Russian)

Пугач, Е. П. (ред.). *Нам нелегко далась Победа: воспоминания преподавателей и сотрудников Харьковского университета — участников Великой Отечественной войны*. Харьков, 2006.

Shvalb, M. H., Prokopova, V. D., Hlybys'tka, S. B. ta in. (uklad.), Posokhov, S. I., Kucher, O. O. (nauk. red.). *Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V. N. Karazina za 200 rokov*. U 3 ch. Systematychnyj bibliohrafichnyj pokazhchyk. Kharkiv, 2007. (In Ukrainian)

Швалб, М. Г., Прокопова, В. Д., Глибицька, С. Б. та ін. (уклад.), Посохов, С. І., Кучер, О. О. (наук. ред.). *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років*. У 3 ч. Систематичний бібліографічний покажчик. Харків, 2007.

Vovk, O. I., Ivaschenko, V. Yu., Kras'ko, O. I., Kudelko, S. M., Posokhov, S. I., Posokhova, L. Yu., Rachkov, Ye. S., Yankul, O. M. (ukl.), Posokhov, S. I. (vstup. stattia), Ivaschenko, V. Yu., Posokhov, S. I. (nauk. red.). *Kharkivs'kyj universytet (1941–1945 rr.) u spohadakh joho vykladachiv ta vykhovantsiv*. Kharkiv, 2023. (In Ukrainian)

Вовк, О. І., Іващенко, В. Ю., Красько, О. І., Куделко, С. М., Посохов, С. І., Посохова, Л. Ю., Рачков, С. С., Янкул, О. М. (укл.), Посохов, С. І. (вступ. стаття), Іващенко, В. Ю., Посохов, С. І. (наук. ред.). *Харківський університет (1941–1945 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців*. Харків, 2023.

Zajtsev, B. P., Ivaschenko, V. Yu., Kadiciev, V. I., Kudelko, S. M., Myhal', B. K., Posokhov, S. I. (ukl.), Ivaschenko, V. Yu. (vstup. stattia), Posokhov, S. I. (nauk. red.). *Kharkivs'kyj universytet XIX — pochatku XX st. u spohadakh joho profesoriv ta vykhovantsiv*. U 2 t. Kharkiv, 2008–2010. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Іващенко, В. Ю., Кадєєв, В. І., Куделко, С. М., Мигаль, Б. К., Посохов, С. І. (укл.), Іващенко, В. Ю. (вступ. стаття), Посохов, С. І. (наук. ред.). *Харківський університет XIX — початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців*. У 2 т. Харків, 2008–2010.

Zajtsev, B. P., Myhal', B. K. Universytet v okupovanomu Kharkovi, zhovten' 1941 – serpen' 1943 rr. *UNIVERSITATES. Nauka ta prosvita*, no. 1, 1999–2000, s. 54–62. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Мигаль, Б. К. Університет в окупованому Харкові, жовтень 1941 – серпень 1943 рр. *UNIVERSITATES. Nauka ta prosvita*, № 1, 1999–2000, с. 54–62.

Zajtsev, V. P., Myhal', B. K., Posokhov, S. I. *Kharkivs'ki studbativtsi*. Kharkiv, 1999. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Мигаль, Б. К., Посохов, С. І. *Харківські студбатівці*. Харків, 1999.

Zajtsev, V. P., Myhal', B. K., Posokhov, S. I. *Studbat: Kharkivs'ki studbativtsi*. 2-e vyd., vupr. ta dopovn. Kharkiv, 2005. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Мигаль, Б. К., Посохов, С. І. *Студбат: Харківські студбатівці*. 2-е вид., випр. та доповн. Харків, 2005.

Zajtsev, V. P., Posokhov, S. I. Pam'iat' pro vijnu v dokumentakh. *UNIVERSITATES. Nauka ta prosvita*, no. 3, 2001, s. 48–59. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Посохов, С. І. Пам'ять про війну в документах. *UNIVERSITATES. Nauka ta prosvita*, № 3, 2001, с. 48–59.

Zajtsev, V. P., Zhuravs'kyj, Yu. J., Myhal', B. K. *Har'kovskij universitet v gody Velikoj Otechestvennoj vojny*. Har'kov, 1989. (In Russian)

Зайцев, Б. П., Журавський, Ю. Й., Мигаль, Б. К. *Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны*. Харьков, 1989.

Zajtsev, V. P., Zhuravs'kyj, Yu. J., Myhal', B. K. *Kharkivs'kyj universytet u roky Velykoi Vitchniznanoi vijny*. 2-e vyd., vupr. i dop. Kharkiv, 2010. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Журавський, Ю. Й., Мигаль, Б. К. *Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни*. 2-е вид., випр. і доп. Харків, 2010.

Sergiy Posokhov

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

ON THE ARCHAEOGRAPHIC PROJECT “KHARKIV UNIVERSITY IN THE MEMORIES OF ITS FACULTY AND STUDENTS, 1941–1945”

The report discusses a continuing series of archaeographic publications dedicated to Kharkiv University in the memories of members of its student body, faculty, and staff, focusing in particular on the fourth volume of the series, which deals with World War II, or more specifically with the period of 1941–1945. The collection, published in 2023, includes various types of ego-documents: not only memoirs, but also diaries, letters,

transcripts, and official autobiographies. The contents of the texts are also quite diverse, reflecting the often divergent life paths of the authors (some of them found themselves in emigration). Taken together, these writings create opportunities for factual comparison, help achieve a more complete and comprehensive understanding of the history of Kharkiv university during World War II, and illustrate the mechanisms of construction and functioning of historical memory.

Keywords: World War II, Kharkiv University, memoirs, archeographic project, historical memory.

Текст надійшов до редакції 30.09.2024.

The text was received by the editors 30.09.2024.

Текст затверджено до друку 01.11.2024.

The text is recommended for printing 01.11.2024.